

१९७५ ते १९८५ या कालखंडातील सामाजिक नाटकातील स्त्री प्रतिमा

प्रा.डॉ.श्रीहरी रामराव धोऱ्ड

मराठी विभाग

राष्ट्रमाता इंदिरा गांधी महाविद्यालय, जालना

प्रस्तावना -

मराठी नाटकाची सुरुवात १९४३ साली झाली. सिता स्वयंवर हे मराठीतले पहिले नाटक म्हणून संबोधले गेले तरी या विधानाला प्रा.दत्ता भगत यांनी छेद देऊन मराठी नाटकातले पहिले नाटक हे महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी “त्रितिय रत्न” हे मराठीतील पहिले नाटक असल्याचे पुराव्यानिशी सिद्ध केले आहे. खरे तर मराठी नाटकाची सुरुवात ही तमाशा प्रथान स्वरूपाची असल्याने त्यातील पात्र व विषय हे पौराणिक कथेवर आधारित होते. ही मराठी नाटकाची प्रथम अवस्था असल्याने मराठी नाट्यसृष्टीला सुवर्ण युग प्राप्त होण्यासाठी १९७५ साल उजाडले तेव्हा पासून मराठी नाटकाचा सुवर्ण काळ निर्माण झाल्याचे पहावयास मिळते. या कालखंडात किलोस्कर, देवल, खाडीलकर अशा अनेक नाटककरानी आपल्या नाटकाचा स्वतंत्रपणे ठसा उमटवलेला आहे.

१९७५ च्या आसपास नाटककार म्हणून आनंद कानेटकर यांच्या नाटकाचा विचार करावा लागतो. “रायगडाला जेव्हा जाग येते” म्हणजेच नाटककार कानेटकर या सुत्रापेक्षा कानेटकरांनी सामाजिक नाटकाच्या रूपाने “गगनभेदी” नावाचे नाटक लिहिले या नाटकावर इंग्रजी नाटककार शेक्सपियर च्या नाट्यतंत्राचा मोठा प्रभाव झालेला दिसतो या नाटकात कानेटकरांनी मातेच्या रूपात ललितगौरी या स्त्रीला उभे केले आहे तिचा मुलगा विक्रम शिक्षणाच्या निमित्ताने परदेशात गेला असता योगयोगाने त्याच्या वडीलांचा मृत्यू होतो केवळ पती गेल्याने एकाकी पडलेल्या ललितगौरी ९० व्या महिन्यात पती जिवंत पुत्राला विसरून दुसऱ्या प्रियकराच्या व्यभिचाराच्या पलंगावर धाव घेते. तिचे हे कृत्य कळले तेव्हा धरतीमातेलाही आपल्या मातृत्वाची शरम वाटेल अशीच ही घटना आहे. हे नाटक इंग्रजीतील “हॅम्लेट” च्या धरतीवर रेखाटले गेले आहे. या नाटकाचा नायक विक्रम परदेशातून आल्यावर वडीलाचा मृत्यू व आईचा व्यभिचार दोन्ही दुःखाने धास्तावतो पुन्हा नव्या उमेदिने दुसरे राज्य निर्माण करण्याच्या परिस्थितीत त्याची पत्नी म्हणून जीवनात आलेली जाई विक्रमवर नितांत प्रेम करते मात्र मध्येच जाईचे बलराज बरोबर समंद येतात त्यानंतर ही वेडी होते. नव्या राज्याची जबाबदारी पेलतांना जाईकडून झालेली मुलगी रुपाली ही सुंदरा व्यभिचारी बनते म्हणजेच आई, सुन, मुलगी तिन्ही व्यभिचारी असल्याचे दाखवून विक्रम घर सोडून निघून जाने हा नायकाचा पराजय आहे. त्यामुळे हे नाटक गगनभेदी आहे का ही

फसलेली व वासनेनी बटबटलेली कलाकृती आहे असे वाटते, स्त्रीचं जीवन हे पुरुषाचा मानबिंदू ठरते. स्त्रीचे क्षेत्र पुरुषाचे मनोरंजन हाच आहे. असा या नाटीकेचा अर्थ लावला जातो किंवा थोडी भुमिका बदलली तरी पुरुष, पुत्र, कुटूंब संसार या बाहेर स्त्री गेली आहे का? कौटूंबिक बंधनात पडायचे नाही असे ठरवले तर तिचे जीवन सुरक्षित आहे का ती पुरुषा वेतिरिक्त किती दिवस राहू शकते. यव्हडेच काय लव्हन होऊन चार वर्षात मूल झाले नाही तर स्त्रीया वेड्या होताना दिसतात पुत्रासाठी वाटेल ती कृती करण्यास तयार राहतात. “पुत्रकामष्टी” आणि “नाते युगायुगाचे” या दोन नाटकात नाटककार दि.के.बेडेकर यांनी मूल न होणाऱ्या स्त्रीयांचा प्रश्न मांडला आहे. येथे इच्छा नसतानाही पुरुषाला वेश्या बरोबर संमद ठेवावे लागतात. पती पत्नीला मूल हवे असते पण मूल होत नसेल तर त्याचे परिणामही स्त्री पुरुषावर भिन्न रितीने होतात. मातृत्व हे स्त्रीच्या अस्तित्वाची गरज आहे. मूल जन्माला घालणे व त्याचा वाढवणे हा स्त्री जीवनातील महत्वाचा टप्पा आहे. अन्यतः तिच्यावर “वांझपणाचा” शिकका मारला जातो. अपत्यहीन स्त्रीला अनेक गोष्टीला सामोरे जावे लागते. याचा भाव दि.के. बेडेकरांनी पुत्रकामेष्टी, नाते युगायुगाचे या नाटकातून मांडले आहे.

“पुत्रकामेष्टी” या नाटकाचा नायक बी.के. हा एका इंडस्ट्रिचा मालक अपत्यहीन आहे. मूल नसने हा त्याचा दोष नाही किंवा त्याची धर्मपत्नी उर्मीला ही वांझ नाही योगायोग एका अपघातामुळे पत्नीच्या शरीरात अपंगत्व निर्माण होते. जगातलं सर्वात मोठं दान म्हणजे पुत्र दानास ती असमर्थ ठरते. ज्या स्त्रीला मूल होत नाही तेव्हा तिची भूमिका वेड्याची बनते. मग पती पत्नी मधील समज गैर समज वाढत जातात पुरुष पत्नी प्रेमापेटी दुसरे लव्हन करू शकत नाही मूल दत्तक घेण्याची भाषा पत्नीसमोर मांडतो तेव्हा स्त्री म्हणून एक तर स्वतःच्या पोटातून किंवा पतीच्या संमदातून निर्माण झालेले मूल हवे असते. स्वतःचा वंश वाढवण्यासाठी संपत्तीचा मालक तयार करणसाठी वेळ प्रसंगी ती वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या छंदिताला घरी आनंदे स्वतःच्या पती बरोबर छंदिताला झोपऊन कालंतराने छंदिता व बी.के. यांच्यात प्रेम वाढत जाते तेव्हा स्वतःच्या मनात संशयाची पाल चूक चूकल्याशिवाय राहणार नाही. छंदिताकडून आपल्याला मूल होणार म्हणून तीची काळजी घेणारे पती पत्नी येथे पहावयास मिळतात हे नाटकीय कथा भाडोत्री गर्भशयाची टेस्ट ट्यूब बेबीच्या शोधाची एक कल्पना आहे मात्र मूल होतातच छंदितालाही मूलाचा मोह होतो वेश्यानाही मातृत्व सुरक्षित, जीवन नको आहे का अशा अनेक प्रश्नांची पुत्रकामेष्टी हे नाटक स्त्री स्वातंत्र्याच्या विरोधी आहे का स्त्रीयांना बंधन संसार, कौटूंबिक जिवनच आवडते हेच सिद्ध करणारे आहे. मूल नसेल तर स्त्री वेडी होणार हे सुत्र मांडून जाते.

“नाते युगायुगाचे” पुत्रकामेष्टी ही नाटीकेच्या समातंर असलेली ही नाटके आहेत. या नाटकाची नायिका निर्मला तिचा पती अविनाश हे एक सदन कुटूंब आहे. निर्मलाला दिवस गेलेले आहेत. असे वाटत

असतांनाच ती कधीच आई होणार नाही असा वैद्यकीय अहवाल येतो तेव्हा दोघाच्याही जीवनात कलह निर्माण होतो मूल पाहिजे म्हणून वेडी होणारी निर्मला मूल दत्तक घेण्यास विरोध करते आणि मूलासाठी एका वेश्येला भाडोत्री पद्धतीवर घरी आणले आणि स्वतःच्या पतीला वेश्याबरोबर संमद ठेवण्यास भाग पाडते. आपल्या पत्नीकडे कोणी पाहिले तरी तळपायाची आग मस्तकाला जाणारा पुरुष दुसऱ्या स्त्री बरोबर कसा संबंध ठेवतो व जगातील वाटेल त्याची विभागणी करू पाहाणारी स्त्री आपल्या पतीची विभागणी करू शकत नाही असे म्हणतात ते खोटे आहे का ? आणि त्या वेश्या कहून होणाऱ्या मुलाला आपले मुल म्हणावे का ? याला स्वतःचा वंश म्हणता येईल का असे अनेक प्रश्न स्त्री प्रतिमेच्या रूपाने उभे शहातात.

मूल न होणाऱ्या स्त्रीयांच्या बाबतीत सतीश आळेकरांनी “शनिवार रविवार” नावाचे नाटक लिहिले या नाटकाचा नायक इश्वर असून पत्नी सुमन नावाप्रमाणे मधूर व सुंदर आहे मात्र जीवनात मूल नाही म्हणून दुःखी आहे वेळ प्रसंगी तीला वेड लागण्याची वेळ आली आहे. स्वतःचे दुःख घालवण्यासाठी ईश्वर दारु पीतो मात्र भानावर आल्यावर दोघेही सुसंस्कृत गप्पा मारतात. नायिकेला मूल हवं ते नवऱ्याचंच हा हट्ट कशासाठी तर लघ्न टिकवणं म्हणजे मूल पाहिजे ही स्त्रीची कल्पना झाली आहे. स्त्री पुरुषांना एकत्र बांधणारा धागा म्हणजे मूळ आहे का ? मुलामुळे दोघाचे जीवन एकमेकांत रममान होत असेल तर कायदेशीर लघ्नाचे बंधन आवश्यक आहे का, आणि लघ्न करूनही मूल झाले नसेल तर ते एकत्र राहू शकत नाही का ? विवाहबाब्य प्रेम संमदामुळे लघ्नाचं नांत उद्दवस्त होत नाही का ? नवराबायकोंचं घट्ट नातं कशात आहे हे अजुनही शोधावेच लागेल.

रत्नाकर मतकरी यांच्या जौळ या कांदबरीवर आधारित “माझं काय चुकल” हे नाटक लिहिले या नाटकातील पारंपारिक स्त्रीया सिंधुताई, नयन, सुमी, सासू, नणंद, पती पत्नी घर संसार असा परिवार आहे पत्नीच्या निधनानंतर मी सुनेकडे येते मात्र नयन ही आधुनिक स्त्री आहे यातील तिन्ही स्त्री दोन खोल्यात बंदिस्त आहेत बाह्य जगाशी यांना काही देणे घेणे नाही. पंखाना ओढ पावलांची ही नाटीका शांता निसळ यांच्या बेघर या कांदबरीवर लिहिले यात पतित ठरलेल्या स्त्रीयांचा प्रश्न मांडला आहे. या नाटकाची नायिका साधना आहे. ती म्हणते घराला घोरपडीसारखं घट्ट धरून बसणं हेच स्त्रीजन्माचं साफल्य आहे. तोच स्त्रीला शाप आहे. प्रारंभी मुक्त राहून काहितरी नविन घडवावे म्हणून नायिका साधना कालांतराने आपल्या पुरुषाशिवाय रहाता येणार नाही. म्हणून स्वतः गुदमरून जाते तेव्हा आपल्या समाजात वाट चुकलेल्या स्त्रियांच्या पुनर्वसनाचा मोठा प्रश्न आहे. स्त्री चळवळीची एक फसवी प्रतिमा उभी करतात त्यात स्त्रीया वाहत जातात. स्त्री प्रश्न शोध्यासाठी आश्रमा कहून चूकलेल्या स्त्रीयांना थारा देण्याचे एक काम आहे. पण घरात भांडणे करून बाहेर जाणे हे स्त्रीला परवडण्यासारखे नाही पुन्हा तीला आपल्या

घराची ओढ लागलेली दिसते. ही स्त्रीची कमकुवत प्रतिमा आहे. तीला स्वतःचे प्रश्न सुटत नाहीत ती दुसऱ्याचे प्रश्न काय सोडवणार.

विवाहबाबू संबंध ठेवणारी स्त्री म्हणजे सावित्री हे नाटक अन्यायाविरुद्ध बंडकरून उठणारी स्त्री म्हणजे पुरुष जयवंत दळवी राजकरणात सौदर्याच्या जोरावर सत्तेच्या राजकारणात यशस्वी होणारी ती नलिनी पाटणकर मँडम या नाटकातून दिसते. शरीराचा सौदा आपल्या मतानुसार करून धनसंपन्न होणारी ही स्त्री शिकताना वाईट नजरांपासून स्वतःला सांभाळते नंतर स्वेच्छेने शरीराचा व्यापार करते ही लिंगपिसाट दाखवली आहे. एखादा पुरुष आपल्या मर्जीने अनेक बायकां ठेवतो तसे मी मर्जीनुसार पुरुष ठेवते. ही स्त्री प्रतिमा कोणत्या शतकातली आहे असे घडले तर समाजातील नैतिक मुल्याचे काय होणार. हे नाटक अनेक प्रश्न निर्माण करून स्त्री प्रतिमा लिंग पिसाट आहे असेच सुचित करते. “मँडम”

१९७५ ते १९८५ या काळ खंडातील महत्वाचे नाटककार म्हणून विजय तेंडूलकराच्या कमला, घाषिराम कोतवाल, शांतता ! कोर्ट चालू आहे. मी जिंकलो मी हरलो, एक हट्टी मुलगी, अशी पारखे येती, सरी न सरी, अशा प्रकारची अनेक नाटके लिहिली. त्यांच्या नाटकाची भूमिका सामाजिक असून गुलाम गिरीच्या विरोधात उभा टाकणारी पात्रे आहे. दुःख दैन्य, सहन करणारी, स्त्रीच तेंडूलकरांनी नाटकातून उभी केली आहे. भडक स्वरूपाची कोणतीच भूमिका मांडलेली नाही त्यांच्या नाटकाचा विषयचं मर्यादित असून गुलाम त्यांचे ताण तणाव, पती पत्नीतील समज गैरसमजावर तेंडूलकरांचे नाटक पुढे चालते मात्र नैतिकदृष्ट्या वार चुकल्यासारखे वाटते. तरीही ही १९७५ ते १९८५ या काळातील तो एक श्रेष्ठ नाटककार आहे हे मान्य करावेच लागते व त्यांच्या नाटकातून वेग-वेगळ्या स्वरूपाच्या स्त्रीया स्वतःची स्वतंत्र प्रतिमा घेवून साकार होतात त्यातून स्त्रीयांचे जिवन वेग-वेगळ्या पातळीवर बदलतांना दिसते.

संदर्भ ग्रंथ

१. अधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास - रा.श्री.जोग
२. मराठी नाट्यशृष्टी -गो.म.कुलकर्णी.
३. मराठी रंगभुमीचा उषःकाल - डॉ.मु.श्री.कानडे
४. भारतीय रंगभुमीच्या शोधात - रा.चि.देवे.
५. आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास - अ.ना.देशपांडे
६. स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्याचा मागोवा - रविंद्र घरी, पुष्पा भावे, वि.भा.देशपांडे इत्यादी
७. प्रदक्षिणा - खंड दुसरा - कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.